

UOT-811.11-112

Səhifə: 39-43

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.39>

Nəşibə Abbasova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0009-0007-0342-3112>

abbasova64@internet.ru

DİLİN DİSKURSİV VAHİDLƏRİ VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmiş “diskursiv vahidlər və ya diskursivlər” anlayışının linqvistik şərhı verilir. Diskursiv vahidlərin öyrənilməsinin əsas metodları, habelə diskursivlərin təsnifat prinsipləri və onların təhlilinə əsas yanaşmalar təqdim edilir. Diskursiv vahidlərin həmçinin requlyativ ünsiyyət qurmağa, diskursun hissələri arasında əlaqələr yaratmağa, onun bütövlüyünü təmin etməyə və respientin (oxucu və ya dinləyicinin) diqqətini cəlb etməyə kömək etdiyi vurğulanır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, diskursiv vahidlərin təsnif edildiyi bəzi parametrləri ümumiləşdirərək (diskursun üslubi mövzular üzrə əhatə dairəsi; diskurs iştirakçıların ideoloji-kommunikativ məqsədləri: polemik, didaktik, monoloq, dialoq, poliloq və s.) problemi məhz dilçilik müstəvisində müəyyənləşdirmək mümkündür.

Açar sözlər: diskurs, koqnitiv ardıcılıq, diskursiv vahid, dildə implikatur vasitələr, diskurs markeri.

Giriş: Dilin diskursiv vahidləri hər hansı bir mətnin koqnitiv uyğunluğunu (ardıcılığını) təmin edən, yazarla oxucunun və ya danışanla dinləyicinin qarşılıqlı intellektual-ekspressiv münasibətlərini əks etdirən vahidlərdir. Belə vahidlər diskursda meydana gələn, yəni müəyyən bir vəziyyətdə müəyyən məqsədlər üçün yazılan və ya danışılan bir mətn yaratmağa “arxa planda” özünəməxsus xidmət edən spesifik nitq vahidləridir. Onlar həmçinin idraki və ya nizamlı ünsiyyət qurmağa, diskursun hissələri arasında əlaqələr yaratmağa, onun bütövlüyünü təmin etməyə və respientin (oxucu və ya dinləyicinin) diqqətini cəlb etməyə kömək edir.

Diskursiv sözlər ifadəsi müasir dilçilikdə bəlkə də daha az tanınan bir termindir. Onlar dilçiliyin nisbətən yeni bir sahəsini, canlı və mürəkkəb bir aləmini təmsil edirlər. Bu baxımdan daha tanış olan “diskurs” terminidir: diskurs müəyyən bir vəziyyətdə və müəyyən bir məqsəd üçün nəql edilən ardıcıl bir nitq (mətn) anlamında qəbul edilir və ya, əslində, dildən istifadə edərkən mübadilə etdiyimiz düşüncə məhsulu – diskursdur. “XX əsrin filoloji fəlsəfəsi çərçivəsində mövcud son analitik baxışlar nəticəsində diskurs anlayışı nitq və ya mətnə işlənmiş monoloji linqvistik konstruksiya kimi başa düşülür. ...Eyni zamanda belə konseptual yanaşma vasitəsilə diskursun daha çox dillə həyata keçirilən kommunikativ aktlardan: monoloq-dialoqlar, polemik söhbətlər və ya ümumi mövzulara (hüquqi, fəlsəfi, tarixi, ictimai və s.) həsr olunmuş yazılı mətnlərdən, daha doğrusu, qarşılıqlı koqnitiv istinadlardan ibarət olduğu qənaətinə gəlinir. ...Belə hesab edilir ki, diskurs konkret dil sferasına uyğun gələn dilin fəaliyyəti ilə bağlıdır və xüsusi lüğət sisteminə malikdir.” [2] Dilin diskursiv vahidləri Vikipediyada əsasən “doldurucu sözlər” (müasir diskursiv sözlər, diskursivlər) deyə təqdim edilir, yəni belə diskursiv ifadələr sözlərlə təsvir edilən reallığı onu təşkil edən elementlər arasındakı əlaqələrdə deyil, dialoq və ya monoloqun struktur elementləri arasındakı implikatur (mətnə sözlə ifadə olunmayan fikir) əlaqələrdə əks etdirən ifadələrdir [1], həmçinin spontan, hazırlıqsız nitq üçün xarakterik olan və əsas semantik yük daşımayan sözlər bu qisim sözlərə aiddir.

Diskursivlərə ekspressiv-funksional nitq hissələri (köməkçi sözlər: “əvvəla”, “birincisi”, “guya ki”, “sanki”, “elə bil”, “qısacası”, “belə ki”, “yaxşı ki”, “bir sözlə” və s.), bəzi isimlər (“həqiqət”, “nəticə” və s.), sifətlər (“doğru”, “düzgün” və s.), daha çox zərflər (“aşağıda”,

“yuxarıda”, “onda” və s.) və ya ifadə-klişelər (“əslində belədir”, “ümumiyyətcə bildirmək olar”, “kəsəsi”. ”uzun sözün qıçası” və s.) daxil edilir.

Aydın ki, hər bir mətn sözlərdən ibarətdir və bu mənada, bəlkə də, bütün sözlər diskursivlik kəsb edir, lakin diskursiv vahidlər – dar mənada müəyyən söz qrupuna aiddir: belə deyək, semantik mənəni çatdırmaqda əsas yükü daşıyan isimlər, feillər, sifətlər və digər əsas nitq hissələri deyil, əksinə, köməkçi nitq hissələri, nidalar, yardımçı, anlaşılmaz və tərcüməsi çox çətin olan sözlərdir. İlk baxışdan bu sözlər, demək olar ki, “mətn doldurucu sözlər” kimi görünür, amma əslində onlar həm müəllif, həm də respient üçün vacib ifadələrdir, yəni onlar diskursun qurulmasına kömək edir və ya dilçilərin dediyi kimi, mətnin koqnitiv ardıcılığını təmin edir. Onlar həmçinin diqqəti obyektlərə və ya hadisələrə cəlb etmək (və ya yayındırmaq), mümkün implikaturaları (məndə sözlə ifadə olunmayan fikir) idarə etmək funksiyasına xidmət edirlər. Diskursivlərin sintaktik funksiyaları çox vaxt səbəb-nəticə əlaqələrini (belə ki, həm də ki, niyə ki, onunçün ki və s. ifadələri, hə də, hə də ki və s. zərrəcikləri), güzəştliliyi (olsun ki, yaqın ki, mümkün ki, yaxşı, nə isə, keçmiş olsun və s. ifadələr) və digər münasibətləri nümayiş etdirən diskurslar əsasında formalaşır [5]. Yeri gəlmişkən, bəzən bu cür sözlərin heç bir aparıcı funksiyası olmadığı və semantik yük daşmadığı üçün onların lazımsız olduğu və nitqdən çıxarılmalı olduğu iddia edilir, buna görə də onlara “doldurucu sözlər” termini (rusca bu termin bir qədər qəribə səslənir: “слова-паразиты”) tətbiq olunur.

Diskursiv vahidlərin ifadə vasitələrinin ierarxik istifadə səviyyəsini müəyyənləşdirdikdə məlum olur ki, daha çox zərflər, ədatlar, bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, ara və yaxud modal sözlər və bəzi sintaktik ifadələr: frazeoloji ifadələr, habelə tam cümlələr də diskursivlərə aid ola bilər. Dilin diskursiv vahidlərinin cümlə tipli növlərinə paremioloji vahidlər (dilənin sabit ifadələri), lakunalar, idiomlar, fərdi düşüncə və davranış stereotipləri hesab edilən sosial-üslubi ifadələri nümunə gətirmək olar. Demək lazımdır ki, adıçəkilən bu diskursivlərin hamısını nitqdə koqnitiv tənzimləyicilik və təşkilatçılıq rolu birləşdirir.

Ənənəvi dilçilikdə diskursiv sözlərə bəzən “modal hissəciklər” də deyilir. Maraqlıdır, “modal hissəciklər”, “doldurucu sözlər” və s. bu kimi terminlərlə ikinci, arxa plan elementləri olan diskursiv sözlər niyə ciddi mövzu qismində öyrənilir? Çünki bir insanın bu sözləri nitqində və yaxud yazısında istifadə etməməsi qeyri-mümkündür. Bu sözlər olmadan hər hansı bir dildə danışmaq qeyri-təbii, quru və saxta görünərdi. İctimai bir mühitdə necə ünsiyyət qurulduğuna nəzarət etsək görərik ki, istənilən diskurs “*hə*”, “*yox*” və ya “*bax*”, “*dur*”, “*dayan görüm*” “*belə deyək*”, “*yəni ki*” və bu kimi nitq dəstəkləyici ifadələri, “*eee*”, “*aha*” və s. nidaları ilə başlayıb davam etdiriləcək. Doğrudur, belə sözlər “əhəmiyyətsiz” görünə bilər, amma əslində onların geniş ekspressiv-emosional mənalara var və bu mənalara kompleks öyrənilməsi çox vacibdir.

Diskursiv dil vahidləri hər hansı mətnin qavranılmasına bir neçə yolla təsir göstərir: onlar zehni danışmaq modelinin qurulmasını, yəni fikir və mühakimələri “emal etməyi” və ya nəql etməyi asanlaşdırır.

Deməli, diskursiv dil vahidləri dedikdə bir dildə nitqin “istehsalı” zamanı müəyyən sintaktik qaydalara uyğun və onun yekunlaşdırıcı mahiyyətini əks etdirən köməkçi semantikalı ifadələr nəzərdə tutulur. Diskursiv marker və yaxud diskurs markeri dedikdə isə diskursun ifadə edilmə axını və strukturunun idarə edilməsində rol oynayan söz və ya ifadələr nəzərdə tutulur. Mətn qurma mexanizmi kimi diskursiv markerlər diskurs vahidlərinin mühüm funksional sinfi olaraq qalmaqdadır. (Biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, “diskursiv marker” termini bu diskurs elementləri üçün daha uyğundur, çünki bu termin onların funksional məzmununu dəqiq əks etdirir. Bundan əlavə, ümumi qəbul edilmiş termindən başqa, bu linqvistik vahidlərin vahid təsnifatı yoxdur və bu da onları Azərbaycan və rus dilli diskurs nəzəriyyəsi daxilində tədqiqatlar üçün zəngin bir sahəyə çevirir.) Diskurs markeri hər hansı bir məndə mahiyyətcə əhəmiyyətli məna bloklarını qeyd edir və onların təfsir sərhədlərini, həmçinin diskursiv vahidlər arasında məntiqi əlaqələri müəyyənləşdirir.

Diskurs markerinin əsas funksiyası dili nitq və ya cümlə səviyyəsində deyil, düşüncəni diskurs səviyyəsində (nitq uyğunluğu) təyin etmək olduğu üçün, daha doğrusu, sintaksisdən nisbətən sərbəst fikrin müstəqil formasını və yaxud cümlənin şərti “həqiqi qiymətini

dəyərləndirmək”dir. “Başqa sözlə, diskursiv markerlər mətnin təşkilində semantik bütövlüyü təmin etməklə yanaşı, onun qlobal (əlaqəlilik) və lokal (əlaqəlilik) səviyyələrində də uyğunluğunu təmin edir. [2] Yuxarıda deyildiyi kimi, nitqin ardıcılığını təmin edən diskursiv vahidlər dilin kontekstual-mətn qavranılmasına müəyyən yollarla təsir göstərir, yəni diskurs markerləri vasitəsilə mətn elementləri arasında həm mikro dərəcədə (cümlə, frazadan yuxarı vahid – fraqment, abzas səviyyəsində), həm də makro dərəcədə (bütöv mətn boyu) əlaqələr təmin edilir.

Diskursiv markerlərə misal olaraq – *belə ki, belə deyək ki, indi, onda/o zaman, yaxşı ki, bilərsiniz, zənnimcə, ola bilsin ki, tutaq ki və s.* modal sözləri; *və, lakin, və ya, halbuki və s.* bu kimi bağlayıcılar daxildir ki, respientə müəyyən ekspressiv təsir vasitəsi kimi xidmət edə bilirlər. Yəni diskursiv markerlər dilin və ya nitqin emosional-qiyətləndirici vahidləri vasitəsilə, mətnin bütün struktur və kontekstinin mənasını dəyişdirir, üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, mətnin(əsrin) personajının və ya müəllifin estetik baxışlarını ifadə edə bilirlər. Diskursiv meyarlar vasitəsilə müəyyən semantik sahədə diskurs yaradılır və dilin qrammatik qaydaları əsasında kommunikativ məqsədli nitq (mətn) çatdırılmağa başlanır. Doğrudur, diskurs markerləri mətnin (əsrin) əhəmiyyətli məna bloklarını, aparıcı abzasları, əsas informasiya və ya məlumatları (məsələn, dünya haqqında yeni biliklər) təqdim etməsələr də, vacib mühakimə və fikirləri vurğulayaraq oxucunun diqqətini ona yönəldirlər. Eyni zamanda diskurs markerləri mətnin əsas ideyasına diqqət yetirməyə kömək edir, yəni sadə üst quruluşa malik mətndə lazımsız detal və linqvistik “artıqlar”dan yayındırır, nəticə etibarilə, mətnin daşıyıcı informasiya mahiyyətinə cəlb edir və diskursiv vahidlər mətnin qavranılması prosesində mühüm rol oynayır, onun başa düşülməsinə və düzgün şərh edilməsinə kömək edir.

Diskursiv vahidlərin elmi təsnifatına aid bir qədər ziddiyyətli mövqelər mövcuddur, çünki dilçilikdə diskursiv vahidlərin denotativ mənalı olmadığı üçün onlar ünsiyyət sahəsinə, iştirak edənlərə, habelə mətndəki vahidlərin funksiyasına və ya onların strukturuna aid ola biləcək müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. Diskursların hansı aspektinin təsnifat üçün əsas götürülməsi bəzə də fikir birliyi yoxdur [2]. Diskursiv vahidlərin təsnif edildiyi bəzi parametrləri ümumiləşdirərək (diskursun üslubi mövzular üzrə əhatə dairəsi; diskurs iştirakçıların ideoloji-kommunikativ məqsədləri: polemik, didaktik, monoloq, dialoq, poliloq və s.) problemi məhz dilçilik müstəvisində müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlara aşağıdakı diskursiv vahidləri aid etmək olar: 1) fonetik səviyyənin diskurs-komponentləri. Bunlara prosodik, intonasiya, vurğu, pauzalar, yüksələn və ya enən ton və digər nitq-səs vahidləri daxildir. Fonetik səviyyənin diskurs-komponentləri müxtəlif məntiqi əlaqələri ifadə edir, intonasiyanın köməyi ilə sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, qoşulma, yekunlaşdırma kimi art funksional münasibətləri çatdırır. 2) Leksik-semantik səviyyənin diskurs komponentləri. Bunlar hər hansı bir diskursda xüsusi əhəmiyyətli semantik yük daşıyan sözlər və ya metaforik xarakterli ifadələrdir. 3) Morfoloji səviyyənin diskurs komponentləri. Bunlara paradiqmatik sıralanma daxilində və ondan kənarında morfoloji çevrilmələr, morfosemantik transpozisiyalar, başqa nitq hissəsinə çevrilmələr və s. aiddir. 4) Sintaktik səviyyənin diskurs komponentləri. Onlar nitqin frazeoloji və ya klauzometrik (tam predikativlik) parametrlərini təşkil edirlər. Bu sintaktik genişlənmə və ya daralma prosesinə: dislokasiyalar (yerdəyişmələr), parselyasiyalar, ellipslər və sintaktik eksplisitliyi və implisitliyi çatdıran digər vasitələr daxildir. 5) Diskursun mikrostrukturunu. Bu, nitqin minimal komponentlərinə – predikasiyaya və ya klauzlara bölünməsi deməkdir. 6) Diskursun makrostruktur komponentləri. Bu, mətnin əsas fraqmentlərə bölünmə prosesi olaraq: hekayədəki epizodlar, qəzet və ya jurnal məqaləsindəki paraqraflar, şifahi dialoqda replika sətirlərini ehtiva edir.

Nəticə: Beləliklə, dilin diskursiv vahidlərinin ümumi qəbul edilmiş mənada denotativ təsnifatı yoxdur, çünki onların mənalı obyektiv deyil və buna görə də yalnız istifadə ilə öyrənilə bilər. Başqa dildə, demək olar ki, dəqiq ekvivalentləri olmadığı üçün onlar çox vaxt “tərcümə olunmaz” sayılırlar. Üstəlik, bir sözün diskursiv və digər istifadə vasitələri arasında çox vaxt koqnitiv-semantik əlaqə olmur. Hətta diskursiv mənanın ziddiyyət təşkil etməsi də mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova N.H. “Diskurs” və ya “diskursivlik” fenomeninə elmi baxışın qısa məcmusu (müasir Azərbaycan və Avropa dilçilikləri mövqeyindən).AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Dilçilik araşdırmaları”jurnalı, 2025, №2. ISSN: 2664-5432 s.171-180.
2. Википедия, ”Слова-паразиты”.
3. Карасик, В.И. О типах дискурса, Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000 (а).
4. Иванов В. Д. — автор монографии «Функции дискурсивных частиц в немецком языке» (2024). Изд.: «Прометей». 182 с. ISBN: 978-5-00172-556-5
5. Сабирова Л. Дискурсивные слова в русской и туркменской устной речи: сопоставительный аспект, ВПК.
6. Е.И. Голованова, Ю. И. Корсакова “Функциональная семантика дискурсивных маркеров устной речи: динамический аспект”, Челябинск, Россия. DOI .
7. 15826/izv2.2018.20.4.078,удК 811.161.1’373 + 81’42
8. Кытманова Е.А. «Системно-функциональная лингвистика М.А.К. Холлидея и теория жанра» // Преподаватель XXI века. 2024. № 3. Часть 2. С. 356–373. DOI: 10.31862/2073-9613-2024-3-356-373
9. Məmmədova M. “Parselyasiya cümlə üzvlərinin emosional və obrazlaşdırıcılıq norması kimi” Beynəlxalq elmi jurnal. 2021 / cild 15, say 7.e-ISSN: 2708 986X DOI:https:// www.doi.org/ 10.36719/2663-4619/68/20-25.
10. Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство: сб. ст. / под ред. К. Л. Киселевой, Д. Пайара. – М.: Азбуковник, 2003. – 206 с.

Nasiba Abbasova

Discursive units of language and their classification

Summary

The article “Discursive units of language and their classification” provides a linguistic interpretation of the concept of “discursive units or discursives” adopted in modern Azerbaijani linguistics. The main methods of studying discursive units, as well as the principles of classification of discursives and the main approaches to their analysis are presented. It is emphasized that discursive units also help to establish regulatory communication, create connections between parts of the discourse, ensure its integrity and attract the attention of the recipient (reader or listener). The author comes to the conclusion that by generalizing some parameters by which discursive units are classified (the scope of the discourse on stylistic topics; ideological-communicative goals of the discourse participants: polemic, didactic, monologue, dialogue, polylogue, etc.), it is possible to determine the problem precisely at the linguistic level.

Keywords: *discourse, cognitive sequence, discursive unit, implicature tools in language discourse marker.*

Насиба Аббасова

Дискурсивные единицы языка и их классификация

Резюме

В статье «Дискурсивные единицы языка и их классификация» представлена лингвистическая интерпретация понятия «дискурсивные единицы или дискурсивы», принятого в современной азербайджанской лингвистике. Представлены основные методы изучения дискурсивных единиц, а также принципы классификации дискурсивов и основные подходы к их анализу. Подчеркивается, что дискурсивные единицы также способствуют установлению регулятивной коммуникации, созданию связей между частями дискурса, обеспечению его целостности и привлечению внимания получателя (читателя)

или слушателя). Автор приходит к выводу, что путем обобщения некоторых параметров классификации дискурсивных единиц (тематика дискурса по стилистическим темам; идеологико-коммуникативные цели участников дискурса: полемические, дидактические, монолог, диалог, полилог и др.) можно точно определить проблему на лингвистическом уровне.

Ключевые слова: *дискурс, когнитивная последовательность, дискурсивная единица, инструменты импликатуры в языке, дискурсивный маркер.*

Çapa tövsiyə edən: *DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası*

Rəyçilər: *fil.e.d. Mayıl Əsgərov*
fil.e.d. Rəşim Heydərov